

Արծրուն Աւագեան, Կոստան Ջարեան. Կեանքը եւ Գործը, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, 294 էջ:

Արդի հայ գրականութեան կարկառուն դէմքերու շարքին, հաւանաբար քիչեր հետազոտական այնքան սահմանափակ ուշադրութեան արժանացած ըլլան, որքան Կոստան Ջարեանը: Հակառակ «Դասական»ի պիտակին եւ իր հասցէին շուայլուած գովեստներուն, մեր դարու քաղաքական, մշակութային ու իմացական ամէնատարբեր երեւութներու բովէն անցած գրագէտը մինչեւ օրս Հայաստանի թէ՛ Սփիւռքի մէջ արժանացած չէր առանձին հատորի մը անգամ, մինչ կարելոր ու անկարելոր անուններ նոյնիսկ իրենց ողջուցը մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւններու առարկայ դարձած էին: Ինչու՞ այս պատկերը: Պէտք է նկատի ունենալ, ի միջի այլոց, Սփիւռքի անփութութիւնը՝ իր գրական գործին ըստ արժանութիւն տէր կանգնելու ու պատշաճ մեկնաբանութեան ուղիներ բանալու, եւ Հայաստանի անկարողութիւնը՝ տեսաբանական միօրինակ կաղապարներէ եւ գաղափարախօսական արգելքներէ անդին անցնելու: Գիրքերու մէջ երեւցած մենագրական բաժինները կամ մամուլի մէջ լոյս տեսած աշխատութիւնները, չնչին բացառութիւններով, հեռու եղած են պահանջուած մակարդակէն: Ընդհանրապէս, կրկնած են կենսա-մատենագիտական նոյն տուեալները եւ գոհացած՝ տպաւորապաշտ բնութագրումներով¹:

Անդրանիկ Ծառուկեանի պատկերաւոր բնորոշումով, Սփիւռքի կէշուքը հազիւ բաւած է Ջարեան Որբունին պարփակելու: Օշականի կամ Ջարեանի ծանրութիւնը պիտի կոտրէին այդ կէշուքը: Իր կարգին հայրենի գրականագէտ Արծրուն Աւագեան, որ վերջերս հեղինակած է Ջարեանին նուիրուած առաջին մենագրութիւնը՝ *Կոստան Ջարեան. Կեանքը եւ գործը*, կը նշէ. «Ջարեանին իր բարդ բնաւորութեամբ, աշխարհաքաղաքացու իր ուրոյն հայեացքներով ու յարափոփոխ նուիրումներով քիչ ցանկալի մարդ էր թէ՛ իւրաքանչեւ եւ թէ՛ օտարների համար, իսկ կուսակցական-գաղափարախօսական տեսակէտից՝ ուղղակի մեծ հոգա», ուստի «Թերեւս պարզ լինի, թէ ինչու տասնամեակներ շարունակ լուրթեան է մատնուել նրա անունը: Իսկ եթէ խօսել էլ են, ապա՝ շատ յաճախ քննադատաբար ու միտումնալից, երբեմն էլ՝ ծայրայեղ գնահատումներով» (էջ 7): Յայտնի է, որ լուրթեան դաւադրութիւնը լաւագոյն ձեւն է անտարբերութեան շղարշին տակ քողարկելու այլեւայլ շահեր վտանգող երեւոյթներ կամ անցանկալի իրողութիւններ:

Աւագեան վերջին տարիներուն շարք մը յօդուածներ լոյս ընծայած էր հայրենի պարբերականներու մէջ (*Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Գարուն, Նոր Դար*): Այս հատորը կը փորձէ ամբողջական ներկայացում մը, որուն մաս կը կազմեն նախաբան մը, չորս գլուխներ, չհամա-

րակալուած բաժին մը եւ վերջաբան մը: Անոր կցուած է օգտագործուած մատենագիտութեան (գիրքեր, թերթեր եւ արխիւներ) ցանկ մը:

«Երկու խօսք»-ին մէջ, հեղինակը իրաւացիօրէն կը յիշէ, որ «Կոստան Զարեանի կեանքի ու գործի ուսումնասիրութիւնը կապուած է մի շարք բարդութիւնների հետ: Հայ գրականութեան մշակների թւում դժուար է մատնանշել մի երկրորդ անձնաւորութեան, որ այդպիսի աստանդական կեանքով ապրած լինի, այդքան շատ լեզուներով (Ֆրանսերէն, ռուսերէն, իտալերէն, անգլերէն, հայերէն, իսպաներէն) ստեղծագործած, այդքան իրարամերժ ու բազմաբնոյթ տեսակէտներ յայտնած եւ այդքան հին ու նոր գրական ուղղութիւններին փոփոխականօրէն յարած» (էջ 7): Այս կէտը պայմանաւորած է Զարեանի կեանքի ուսումնասիրութիւնը, քանի որ կը պահանջէ իրազեկ ըլլալ մամուլի անթիւ հաւաքածոներու մէջ ցըրուած գործերու եւ տեղեկութիւններու, արխիւալի մատչելի փաստաթուղթերու, բազմալեզու աղբիւրներու, եւն.: Ու հոս սկսած է կենսագրական «առասպելը», զոր հեղինակը աշխատած է լուսաբանել՝ առաջին գլուխը նուիրելով Զարեանի գիտական կենսագրութեան համառօտ շարադրանքի փորձին (էջ 15-52):

«Կոստան Զարեանի կեանքը (Եռակի վտարանդին)» խորագրին տակ, Աւագեան կատարած է որոշ ճշգրտումներ, որոնք իր աշխատանքը մասամբ կը դարձնեն այն գործը, «որը կարող էր հերթական հանգրուան լինել՝ նրա ստեղծագործութիւնների աւելի լիարժէք ուսումնասիրման համար» (էջ 9)³: Այդ ճշգրտումներէն թուեմք հետեւեալները.-

ա) Զարեանի ծննդեան թուականը եւ ծնողքի անունները (էջ 16)

բ) Զարեանի ազգականական կապը Շիրվանշաղէի եւ Յովհաննէս Աբեղանի հետ (երկրորդ կարգի զարմիկներ) (էջ 18)

գ) 1910ին Պրիւքսէյէն Պոլիս եւ ապա՝ Վենետիկ երթալը (էջ 24)

դ) Հայերէնի իմացութիւնը փոքր հասակին՝ բանաւոր կերպով (էջ 25-26)

ե) «Երեք երգեր» վիպերգի բնագրին հայերէն ըլլալը (էջ 31-32)

զ) Հայաստան առաջին մեկնումի թուականը՝ 1924 (էջ 39-41)

Զարեանի կենսագրութեան փորձը նամակներէ մէջըրբումներով ու փաստերով ճոխացած է: Սակայն, «մասամբ» խօսքը կ'ականարկէ այն իրողութեան, որ բազում մեծուփոքր (երբեմն՝ անըմբռնելի) անճշդութիւններ եւ թիւրիմացութիւններ նոր «առասպելներու դուռ կրնան բանալ: Այդ սրբագրելի կէտերէն ամէնէն կարեւորները յիշենք.-

ա) «Այստեղ [Սրբ. Ղազար], Զարեանի ուսուցիչներն էին Արսէն Ղազիկեանը (գրաբարի) եւ Նիկողայոս Ադոնցը (աշխարհաբարի)» (էջ 26): Թէեւ Զարեան Ադոնցին ծանօթացած է Սրբ. Ղազարի մէջ, սակայն իր իսկ վկայութեամբ, իր ուսուցիչները եղած են երկու Մխիթարեան հայրեր՝ Աթանաս Տիրոյեան (գրաբար) եւ Արսէն Ղազիկեան (աշխարհաբար)⁴:

բ) «1916ին Ջարեանը Ֆլորենցիայում է: (...) Գրողը բախում է Քրիստոսի փոխանորդի՝ Պապի դուռը: (...) Ջարեանը ողբերգական ճառ է ասում Բենեդիկտ 12ի առջև (...)» (էջ 30): Ջարեան հանդիպած է Պապին 1915ին Նախքան Ֆիրենցե հաստատուիլը, իսկ Պապը Բենեդիկտոս 15րդն էր, ոչ թէ 12րդը:

գ) *L'Eroica* ամսագիրը լոյս կը տեսնէր ո՛չ թէ Կատալինա (էջ 30), այլ՝ Լա Սպեցիա, իսկ «Լա Սպեցիայում Lancianoի հրատարակիչը» (անդ) ճիշդ է, քանի որ Lancianoի Carabba հրատարակիչի մասին է խօսքը:

դ) 1917ին Ջարեանի բանախօսութիւնը՝ ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, կարդացուած է ո՛չ թէ իտալերէն (էջ 32), այլ՝ ֆրանսերէն⁵:

ե) Ջարեանի ենթադրեալ սիրահարումը հռչակաւոր դերասանուհի էլէնորա Տուգէի հետ (էջ 33) Վենետիկի մէջ 1912ին «ազնուական» էլէնորայի հետ իր սիրային կապի սխալ նոյնացումի արդիւնք է:

զ) «1920ի սկզբներին Ջարեանը վերադառնում է Ֆլորենցիա՝ Պոլսում հանդիպում ունենալով Ալեքսանդրի Շիրվանզադէի հետ» (էջ 34): Դէպի Կովկաս իր լրագրական առաքելութենէն դարձին, Ջարեան հանդիպած է իր ազգական Շիրվանզադէին Պոլսոյ մէջ Նոյեմբեր 1919ին, որմէ ետք վերադարձած է Ֆիրենցե⁶:

է) Նախորդ նախադասութենէն ետք, Աւագեան կ'աւելցնէ. «Իտալիայում Ջարեանը լոյս է ընծայում իր տպաւորութիւններն այն ճամբորդութիւնից, որի թարգմանութիւնը պատրաստուած էր տպագրելու Պոլսի Սանճագճեան տպարանը՝ «Իտալականին յար եւ նման տպագրական ճաշակով մը» (*Ստտան պարբերագիր*, Կ. Պոլիս, 1920, հ. 10, էջ 40): Սա նշանակում է, որ Ջարեանի տպաւորութիւնները լոյս են տեսել առանձին գրքով, քանի որ թերթերում կամ ամսագրերում հրատարակուած լինելու դէպքում չէր կարող «յար եւ նման տպագրական ճաշակի» մասին խօսք լինել: Յաւանք, այդ մասին աւելին յայտնի չէ մեզ» (էջ 34):

Հոս սխալ ընթերցումէ բխած չփոթ մը կայ: Արդարեւ, Աւագեանի յղած *Ստտան պարբերագիր*ին մէջ երեք յաջորդական թիւերով (*Մարտին եւ Մայիսին*, քանի որ Ապրիլին հանդէսը լոյս տեսած չէ) Ջարեան լոյս ընծայած է «Դէպի Արարատ» ուղեգրութիւնը, որ շարունակուած չէ: Առաջին բաժնի սկիզբը, խմբագրական ծանօթութիւն մը կը հաղորդէ, թէ «գրի առնուած այդ տպաւորութիւններուն մէջ Ջարեան կը ներկայանայ այն շեշտով գոր վերջին տարիներուն իւրացնելով գրած է ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԳԵՐԻՆԻ ԱՄԵՆՈՒ ՀԱՄԱՐ ՎԻՇՏԸ ԵՐԿՐԻՆ ԵՒ ՎԻՇՏԸ ԵՐԿՐԻՆԻ ԲԵՐԹՈՒԹՅՈՒՆ: Ինչպէս ասկից առաջ ծանուցած էինք, այս գործին ձեռագիրները արդէն Սանճագճեան տպարան յանձնուած են եւ կը սպասենք որ հատորը հրապարակ ելլէ իտալականին յար եւ նման տպագրական ճաշակով մը»:

Պարբերութեան ընթացքը ցոյց կու տայ, որ «այս գործին ձեռագիրները» խօսքը կ'ակնարկէ «Երեք երգեր»ու հայերէն ընագրին, քանի որ այլապէս իմաստ չունէր զուգահեռ ընել «Դէպի Արարատ»ի եւ վի-

պերգին միջեւ, որուն հայերէն բնագիրը ծանօթ չէր ընթերցողին: Ասկէ զատ, 1 Ապրիլ 1920ին Յակոբ Օշական կը գրէր Զարեանին. «Նիւթական հաշիւներ անշուշտ քեզ չեն առաջնորդեր ոչ ալ ածապարոտ փառասիրութիւն մը քանի որ գործէդ արդէն առած ես լիաբուռն գոհացում: Շամտանճեանը մարդը fait accompli առջեւ դնելու համար նորէն ուշք-լամի ձեւով չիշատակեց գործը, յօդուածիդ գլուխը, ու այս անգամ տպարանին անունն ալ յայտարարուեցաւ: Կը յուսամ թէ պիտի ամէնայ վերջապէս»⁸: Ոտանի մէջ նախօրօք ծանուցուած գործը նոր լոյս տեսնելիք ուղեգրութիւնը չէր կրնար ըլլալ: Զարեան խտալական մամուլին մէջ լոյս ընծայած է Կովկասեան թղթակցութիւններ, որոնք կապ չունին հայերէն հրատարակութեան հետ եւ ընդհանրապէս հատորի չեն վերածուած:

ը) Յաջորդ նախադասութիւնը կը պարունակէ ուրիշ անձնուրութիւն մը. «Մի կարճ ժամանակ իտալիայում մնալուց յետոյ, լքելով իր բարեկեցիկ կենցաղը, Զարեանը 1920 թ. Սեպտեմբերին ընտանիքով տեղափոխուեմ է Կ. Պոլիս (տես Կ. Զարեան, «Դէպի Արարատ», Ոտան, 1920, հ. 14): Աւագեան, կարդալով «2 Սեպտեմբեր», «4 Սեպտեմբեր», «5 Սեպտեմբեր» եւ առաջին նախադասութիւնը՝ «Ահաւասիկ Նորից Պոլսում...», կարծած է որ խօսքը Զարեանի ընտանեօք վերադարձի մասին է: Մինչդեռ, եթէ նշմարէր, որ ուղեգրութեան այդ մասը լոյս տեսած է Մայիս 1920ին, պիտի խուսափէր նման ակներեւ սխալէ. պարզ է, որ նշումը կը վերաբերի Սեպտեմբեր 1919ի Պոլիս ժամանումին: Իրականութեան մէջ, Զարեան իտալիայէն Պոլիս վերադարձած է Հոկտեմբեր 1920ի վերջերը:

թ) La Tour de Babel (եւ ոչ թէ La Tour de Babelle) հանդէսը լոյս տեսած է մէկ եւ ոչ թէ՛ երկու թիւ (էջ 44), ինչպէս կը գրէ Աւագեան հիմնուելով Թորոս Թորանեանի մէկ յօդուածին վրայ՝ առանց աղբիւրը նշելու⁹:

ժ) «1926ին Զարեանը փարիզում հանդիպում է նաեւ Համաստեղի հետ» (էջ 44): Այդ թուականին Համաստեղ փարիզ չէր. վերջինիս արտասահմանեան միակ շրջագալութիւնը տեղի ունեցած է 1928-1930 թուականներուն¹⁰:

ժա) Ակնարկելով 1926ին, Աւագեան կը գրէ. «Կահիրէում գտնուող Վ[ահան] Թէքէեանին գրած նամակում Զարեանը ցանկութիւն է յայտնում գնալ Կիպրոս՝ հայկական որբանոցում պաշտօնավարելու: Տնտեսականից զատ, կային եւ այլ պատճառներ՝ գրողի դատեր հիւանդութիւնը, որին անհրաժեշտ էր ծովափնեայ վայր, կնոջ (խօսքը Զարեանի երկրորդ կնոջ՝ ամերիկուհի Ֆրանսիսի մասին է) նկարչական ցուցահանդէսի կազմակերպումը ...» (էջ 44): Սակայն, այդ թուականին Զարեան դեռ կապ չէր հաստատած երկրորդ կնոջ հետ, ուստի «նկարչական ցուցահանդէս»ի պատճառաբանութիւնը կը մնայ բոլորովին խնդրական:

ժբ) «1931-32ին Զարեանը ապրում է Վիեննայում եւ ապա Միլանում» (էջ 45): Ինչպէս ցոյց կու տան իր նամակները, այդ տարիներուն

ապրած է նախ Վենետիկ եւ ապա Միլան: Միւս կողմէ, *Բանկոսպը...* լոյս տեսած է 1931-33ին եւ ոչ թէ 1931-34ին (անդ):

Ժգ) «1935-38ին Զարեանը Կորֆու կղզում է, որտեղ գրում է Կոմիտասին նուիրուած իր բանաստեղծութիւնը: Բոստոնի Հայրենիքում սկսում է տպագրուել «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքը (1935-38թթ.): Մեկնում է Աթէնք «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքի երրորդ մասի՝ Յունաստանին նուիրուելիք տպաւորութիւնները թարմացնելու համար: Զարեանը այստեղ հիւանդանում է, որը անդրադառնում է նրա տեսողութեան վրայ: Յունաստանում գտնուելու ընթացքում Զարեանը բարեկամանում է Լօրենս Դարրէյլի հետ, որին համարում էր իր գրական ուսուցիչներից մէկը եւ որի *Զարեանապատում* գրքի չորս հերոսներից մէկը ինքն է ...» (էջ 46):

Այստեղ կարգ մը ճշդելի կէտեր կան: Առաջին հերթին, Զարեան Բորֆու ապրած է 1935-37ին. ապա, շարքը կոչուած է «Երկիրներ եւ աստուածներ»: Ասկէ զատ, թէեւ գրագէտը Համաստեղին գրած է, թէ՛ «մի օր պիտի ստիպւած լինեմ գնալու [Աթէնք], թարմացնելու համար տպաւորութիւններս Երկիրների՝ երրորդ մասի համար, որ Յունաստանին է նւիրւած, բայց առանց ոչ ոքի տեսնելու, ինչպէս այդ առիւ Ամերիկայում»¹¹ (14 Նոյեմբեր 1935), այդ մտադրութեան մասին այլ տեղեկութիւն չունինք: Գալով Լ. Տրոէյլի հետ բարեկամութեան, անկարելի է մտածել, որ հայ գրողը 25ամեայ անգլիացի դեռ անյայտ գրագէտը «իր գրական ուսուցիչներից մէկը» համարէր, քանի որ ինք արդէն 50ի սահմանները անցած էր: Հակառակը աւելի ճիշդ է, անկասկած, ինչպէս կարելի է կարդալ «Պրոպագանդա խուցը» գործին ընդմէջէն: Միւս կողմէ, լիակատար թիւրիմացութիւն է «Զարեանապատում» գործի գոյութիւնը. կը թուի, թէ Աւադեան սխալ կարդացած է (առանց վկայակոչելու) մեր հաստատումը, թէ՛ «յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ անգլիացի աշխարհահռչակ գրող Լորենս Տրոէյլի «Զարեանապատում»ը, եթէ ներելի է այսպէս կոչել յուշագրավէպ, նամականի, փորձագրութիւն եւ չափածոյ ընդգրկող նիւթը...»¹²: Հասկնալի է, որ կը փորձէինք փոխաբերական անունով կոչել Զարեանին անդրադարձող Տրոէյլի գրութիւններու ամբողջութիւնը եւ ոչ թէ առանձին գործ մը լիշատակել:

Ժդ) «1934ին Բոստոնում տպագրում է *Նաւը լեռան վրայ վէպը*, որը սկսել էր գրել Ֆլորենցիայում դեռ մինչեւ պատերազմը...» (էջ 46): Այս հաստատումը սխալ է. ճիշդ պէտք է համարել էջ 279ի այն դիտողութիւնը, թէ 1936ին Համաստեղին ուղղուած նամակի մը մէջ խօսք կայ «վէպ»ի դանդաղ ընթացքի մասին¹³:

Ժե) Վիճելի կէտեր կան նաեւ Զարեանի հայագիտական գործունէութեան մասին Ամերիկայի մէջ (էջ 46-47): Այսպէս, Աւադեան կրկնած է տարբեր աղբիւրներու լիշած, սակայն անհիմն փաստը, թէ 1945ին (ուրիշներ գրած են 1944-1946) Զարեան հայագիտութիւն դասաւանդած է Քոլումպիա համալսարանին մէջ¹⁴: *Armenian Quarterly* հանդէսին անու-

նը թարգմանած է «Հայկական քառամսեայ», ինչ որ սխալ է¹⁵։ Վերջապէս, ինչպէս է, որ «Լեւոն-Ջաւէն Սիւրմէլեանը բարձր է գնահատել հանդէսի բերած նպաստը, ցանկութիւն յայտնել նրա նիւթերը հրապարակած տեսնել նաեւ մայր Հայաստանում»։ Սակայն, Ջարեանին ուղղուած 15 Յունիս 1946ի անգլերէն նամակով, Սիւրմէլեան գնահատած է հանդէսին կարեւորութիւնը իբրեւ մշակութային երեւոյթ եւ իր հետաքրքրութիւնը յայտնած՝ զայն դրամական ապահով հիմքի վրայ դնելու¹⁶, սակայն ո՛չ մէկ ակնարկութիւն ըրած՝ նիւթերը «մայր Հայաստանում» հրատարակելու մասին։

Նկատողութիւններու ցանկը չի սպառիր. ինչպէս վերը ըսինք, Աւագեանի հատորը Ջարեանի կենսագրութեան ամէնէն ընդարձակ փորձն է ցարդ եւ, որպէս այդպիսին, չի կրնար գերծ ըլլալ վրիպումներէ։ Անոնցմէ ոմանք կրնային կանխուիլ, առաւել բծախնդրութեան եւ առկայ մատենագիտութեան լիակատար կիրառումով։

Երկրորդ գլուխը՝ «Գեղագէտ-տեսաբանն ու քննադատը» (էջ 53-96), նուիրուած է Ջարեանի գրական հայեացքներու վերլուծումին։ Աւագեանի համաձայն, հեղինակին անձը կը տիրէ իր ողջ արձակին վրայ. «Դասական ուսուցիչի հեղինակային անկողմնակալութիւնը օտար է Ջարեանին» (էջ 54)։ Ինչպէս նշուած է ասկէ առաջ, իր հերոսները յաճախ ածանցումներ են հեղինակին, իր մտքերուն չեփորահարները, ինչ որ յատկապէս նկատելի է Նաւը լեռան վրայի մէջ¹⁷։ Իր գրականութիւնը «իրական» եւ «անիրական» իրականութեան համախառնուրդ մըն է, «այսպէս ասած՝ ազատ մտածողութիւնը» (աւանգարդիստական) եւ «առարկայական» մտածողութիւնը (իրապաշտական) շատ յաճախ միահիւսուած են նրա գործերում» (էջ 56)։ Աւագեան դիտել տուած է, որ արձակը կրնայ բնութագրուիլ որպէս «գեղարուեստական վաւերաթուղթ», նմուշ մը այն գրականութեան, որուն բացակայութեան մասին նոյն 1930ականներուն ընդարձակօրէն խօսած է Շահան Շահնուրը։ Սակայն, հարց է, եթէ արդեօք Ջարեան, որ ընդհանրապէս կը մերժէր իրապաշտութիւնը որպէս գրական ուղղութիւն, իր գործը դիտա՞ծ է որպէս «վաւերաթուղթ»։

Հեղինակի դրոյթին, համաձայն, Ջարեանի գրականութեան առանցքը երկու՝ «հայրենիքի ճակատագրի եւ մարդու ազատութեան հանդուցային խնդիրներին» շուրջ կը դառնայ (էջ 56)։ Փոքր սրբագրութիւն մը ընելով, պիտի ըսէինք՝ մարդու ազատութիւնը եւ հայրենիքի ճակատագիրը։ Քառասուն տարուան ընթացքին, երբ իր արձակին էական մասը կը ստեղծէր, Ջարեան վճարած է մարդու ազատութեան եւ ինքնիշխանութեան հաւատալու իր գինը՝ տարագրութիւնը։ Երբ վերադարձած է Հայաստան, այլեւս յոգնաբեկ եւ մղուած՝ առանձնութենէն, կեանքի վերջին տարիներուն թէ յետմահու, կրած է ամենածանր տուժը՝ լուծութիւնը։ Ինչպէս նկատած է Մարկ Նշանեան, Օշականի ու Ջարեանի շուրջ լուծիւնը պատիժ էր՝ ստեղծագործական ազատութիւնը եւ բարձր գրականութեան մշակումը ընտրած ըլլալու դիմաց¹⁸։

Մարդու եւ, ի հարկէ, արուեստագէտի ազատութեան խնդիրը տարած է Ջարեանը այսպէս կոչուած «յանձնապաստան» դիրքերու, որոնք զինք հայ գրականութեան ընթացիկ ուղղութիւններու լուսանցքին վրայ գետեղած են: Վերլուծելով Ջարեանի խորհրդապաշտ հակումները՝ յատկապէս իր կազմաւորումի շրջանին, Աւագեան դիտել տուած է, որ «Ջարեանն այն մտաւորականներից էր, որոնք միտում էին եւրոպականացնել հայ գրականութիւնը, բայց դէմ էր եւրոպականի ֆետիշացմանը» (էջ 61): Այս միտումը աւելի ակներեւ էր Մեհենի շրջանին:

Այս գլուխին մէջ, հեղինակը քննած է Ջարեանի տեսական դրոյթները Մեհենի եւ Բարձրաբանի էջերէն, շեշտելով, որ Մեհենի մէջ, Ջարեանի ու Վարուժանի դիրքորոշումները այդքան ալ հեռու չէին (էջ 69), ինչպէս իրաւացիօրէն նկատած է գրական քննադատութիւնը: Խոհականութեան եւ ներքին հոլթեան բացայայտումի ուղղուած իր տողերը՝ արձակ թէ չափածոյ, նպատակ ունեցած են յայտնաբերել կեանքի խորհուրդը, «որ թաքնուած է դէպքերի ետեւում», ինչպէս ինք գրած է: Խնդրական կը մնայ, սակայն, եթէ իր գրականութիւնը՝ «աշխարհի պատկերման խորհրդապաշտական ձեւեր»ու միտումով, զինք մօտեցուցած է գերիշխապաշտ ուղղութեան, ինչպէս կը մտածէ Աւագեան (էջ 58):

Քննուած է նաեւ Ջարեանի ու Եղեռնի յարաբերութիւնը (էջ 78-81): Ինչպէս յայտնի է, Ջարեան Ադէտի մասին ուղղակի կերպով չէ գրած երբեք, ու բացայայտ մերժած է ատիկա ընել: Բայց արձագանգներ չեն պակսիր իր գործին մէջ, որոնց մէկ քանիին կ'ակնարկէ Աւագեան, թէեւ ընթերցողին չի տար Ջարեանի «լուծեան» բացատրութիւն մը²⁰:

Անդրադառնալով Ջարեանի բանավիճային յօդուածներուն՝ 1930ականներու սկիզբը, հեղինակը մատնանշած է անոնց ըմբոստ ոգին, միջակութեան հանդէպ դժգոհութիւնը եւ յաճախակի մերժումը: Փորձուած է այդ յօդուածները գետեղել իրենց շրջարկին մէջ, հաւասարակշիռ գնահատումով եւ շահեկան գուգահեռներով (էջ 81-92): Նշելի է, սակայն, Ջարեանի արձակին «քաղաքական» քիչ մը սահմանափակ վերադիրը:

Աւագեան նշած է նաեւ Ջարեանի հակումը «շեղումներ» կատարելու եւ յաճախ «ընդունուած օրէնքները» խախտելու՝ քերականական, ձեւաբանական ու բառագիտական ինքնայատուկ կերպերով: Իր կարծիքով, արեւելահայերէնի ու արեւմտահայերէնի միատեղ ազդեցութիւնը Ջարեանի լեզուին վրայ «թերեւս այն պատճառներից էին, որ հարստացնելով հանդերձ, յանգեցրին Ջարեանի լեզուի որոշ խրթնութիւններին» (էջ 93): Սակայն, անդրադառնալով ուղղագրութեան փոփոխութեան նուիրւած 1927ի արժէքաւոր յօդուածին, հաստատած է, որ «յօդուածում որոշ առումով անտեսում է ժողովրդական լայն խաւերին կրթելու այն հսկայական հնարաւորութիւնները, որ իր հետ բերում էր աւելի յստակեցւած ուղղագրութիւնը» (էջ 92): Բայց հակասութեան մէջ մտած է ինք իր հետ, քանի որ քիչ վերը նշած է Ջարեանի այն միտքը, թէ «պարզեցուած ուղղագրութիւնը չի նպաստի մարդկային մտքի յետագայ

գարգազմանը, քանի որ մտքի լարում չի պահանջում», ինչ որ, եթէ ընդունուի իբրեւ ճշմարտութիւն, ի չիք կը դարձնէ «Ժողովրդական լայն խաւերին կրթելու... հսկայական հնարաւորութիւնները»:

Երրորդ գլուխը նուիրուած է Զարեանի բանաստեղծական արտադրութեան (էջ 97-168): Առաջին բաժնին նիւթ դարձած են գիրքի մէջ չմտած քերթուածները, որոնցմէ մէկ քանիին մասին ընդհանուր նկատողութիւններ կան: Մեկնաբանութիւնները շատ բազմազան են, ինչ որ կը բացատրուի այն իրողութեամբ, որ «Զարեանի շատ բանաստեղծութիւններ Զարեան մարդու եւ արուեստագէտի անհատական բարդ խառնուածքի դրսեւորումներն են եւ արտացոլում են հակասական ու տարաբնույթ հոգեվիճակներ» (էջ 98): Երեք հրգէշ...ուն տրամադրուած երկրորդ բաժինը, իր երեք էջով, շատ հպանցիկ է ու այդ իսկ պատճառով՝ անբաւարար: Աւելի գոհացուցիչ է Օրերի պսակըին յատկացուած երրորդ բաժինը (էջ 109-121), ուր ամբողջ հատորը ենթարկուած է վերլուծումի: Եղեռնի արձագանգը նկատելով որոշ քերթուածներու մէջ, Աւագեան նկատած է, որ «իր առաջին գրքում, Զարեանին յաջողուել է իմաստաւորել ընթացիկ կեանքն ու ժամանակը, տեսնել օրերի իմաստը կազմող իրադարձութիւնների սեւ եւ սպիտակ գոյները» (էջ 120): Սակայն, հաշուի առնելով բանաստեղծի անհատական ընդգծուած հնչեւրանքը, մեր կարծիքով աւելի արդիւնաւետ կրնար ըլլալ ընթերցում մը, որ հատորին հիմնական նիւթը դարձնէր անհատին՝ բանաստեղծին (եւ ոչ թէ հայ մարդուն) ճակատագիրը աշխարհի սեւ ու ճերմակին դիմաց:

Նոյնը կարելի է ըսել «Գիրք դիւցազներգութեանց»ի նուիրուած յաջորդ բաժնին, ուր վերլուծումը՝ անցեալը վերակերտելու, ազգային արժանապատուութիւնը վերարծարծելու, հպարտութիւն ներշնչելու եւ նման եզրերու շուրջ կը դառնայ: Սակայն, անպատասխան մնացած են ուրիշ, աւելի կենսական ու գրական հետաքրքրութիւն ունեցող հարցեր. օրինակ, ինչու՞ Զարեան դիմած է դիւցազներգութեան՝ իր գրական գործունէութեան վերջալոյսին (70 տարեկանէն աւելի է, երբ կ'ամբողջացնէ իր գործը, եթէ ընդունինք որ նախօրօք գրուած գործեր կային, ըստ որոշ նշումներու): Ի՞նչ կապ կայ իր եւ հայ գրականութեան միւս դիւցազներգակներուն միջեւ:

Եթէ հին դիւցազնավէպերը կամ վիպական երգերը կը միտին համայնքը իր ծագումին առնչել եւ հիմնադրական գործառույթ ունին, նոր դիւցազնավէպը այլապէս ծագումնաբանական, սակայն աւելի մասնակի ընդլիկ պաշտօն մը կը ստանձնէ: «Նոր» դիւցազնավէպը Տատրագոմի հարաւն է: 1929ին, երբ Զարեան կ'աւարտէր այս երկը, կը գրէր նաեւ հետեւեալը. «Ամէն ստեղծագործ անհատ պարտ է հնարել ամբողջի հետ իր յարաբերութեան նոր միջոցները եւ անհատական վիշտը եւ բերկրանքը կապել այն «մեծ խաղի» հետ որը տեղի է ունենում նոր մի քաոսում, թաւարող տիեզերքում: ...Այդ տեսակէտից, մեր դարը դիւցազներգական է»²¹:

Աւագեան ցոյց տուած է, որ այս վիպերգը, որ որոշ տեսակէտէ շրջուած *Իշխականի* տպաւորութիւնը կը ձգէ՝ մեր կարծիքով (կարելի է գուգահեռներ գծել Հելենայի ու Սանայի, Մենելայոսի ու Յովանի, Պարիսի եւ քիւրտ երիտասարդին միջեւ), դիւցազներգական եւ ոչ թէ սիրային սեռին կը պատկանի, միաժամանակ հերքելով սիրերգութեան մը կամ «եռանկիւն»ի մը առկայութեան տեսակէտը: Դիւցազներգութիւն է, աւելցնենք, բայց ո՛չ անխառն, քանի որ թատերական տարրը առկայ է (հերոսներու ներքին աշխարհի բացայայտումը), ինչպէս հելինակին միւս տպուած վիպերգերուն (*Երեք երգեր... եւ Գիրք դիւցազներգութեանց*) մէջ²²: Աւագեան մանրամասն զբաղած է Ջարեանի ու իր աղբիւրի՝ Ռուբէն Տէր Մինասեանի յուշերու փոխառնչութիւններով, նմանութեան եւ տարբերութեան հարցը շօշափելով: Ան իրաւացիօրէն նշած է, որ «քննադատների մի մասը վերոյիշեալ մեկնաբանութիւններն ու եզրայանգումներն աւելի բխեցնում էին ոչ թէ Կ. Ջարեանի բուն պոէմից, այլ նրա գրական սկզբնաղբիւրից» (էջ 145): Բայց եւ այնպէս, սիրոյ եւ հայրենիքի գաղափարներու բախում մը կայ, հակառակ անոր, որ Աւագեան կը մերժէ Մինաս Թէօքլեանի միտքը, թէ՛ վիպերգը «... սիրոյ եւ հայրենիքի նոյնքան նուիրական իրականութիւններուն բախումը կը շրջագծէ» (էջ 147): Արդարեւ, ո՞վ է Սանայի հռչակաւոր բողոք-ողբի (եւ սիրեցի... մե՞ղք է սիրել...) առարկան. քիւ՞րտը, Յովա՞նը: Սիրահարութիւն մը եղած է, բայց Ջարեան կը խաղայ անորոշութեան գաղափարով²³:

Աւագեան նաեւ հերքած է այն քննադատներուն կարծիքը (Օշական, Զօպանեան, Շուշանեան), որոնք մթնոլորտի անհարազատ վերականգնումը մատնանշած են (էջ 147-149): Այնուհետեւ, անցած է վիպերգի վերլուծումին, ուր բաւական ընդարձակ կերպով փորձած է վեր հանել անոր գլխաւոր գիծերը: Ընդհանուր առմամբ, ճիշդ են իր դիտողութիւնները՝ երկի ճիշդ, այսինքն, «գրողը միայն մարդկային բարոյականութեան տեսակէտից է, որ լուծում է խնդիրը, այլ, նախեւառաջ, հայրենիքի կեցութեան եւ իրաւունքի: Այս առումով միանգամայն իրաւացի էր գրականագէտ Գ. Սեւանը, երբ գրում էր, որ պոէմը հաստատում է մի մեծ ճշմարտութիւն, այն է. «... հայ կեանքի տուեալ պայմաններում առաջնայինը ազգապահպանման հարցն է, եւ այդ հարցը մնացեալ առկայ բոլոր պրոբլեմներից առաջնայինն է ու միակը» (ընդգծումը՝ Գ. Ս.): Ամէն մի շեղում, նահանջ կամ թուլութիւն այդ խնդրում դատապարտելի է եւ պատժելի, քանի որ առկայ է հայութեան օտարանալու եւ ալլասերման օրաւոր ահազանացող վտանգը» (էջ 160-161): Սակայն, ազգապահպանումը հոս կապ չունի եւ սխալ է անոր կապել *Տաւրազոմի հարսը*ի մեկնաբանութիւնը: Վիպերգի երկայնքին երկակի ողբերգութիւն մը կը թաւալի՝ ժողովուրդի ընդվզումը «բռնակալութեան» դէմ (Ֆետայական պայքարը) եւ անհատին ընդվզումը ժողովրդային բռնակալութեան դէմ (Սանայի բողոքը եւ «նամուս»ի խնդիրը): Ֆետայիները կը պարտուին

անհաւասար մարտի մէջ, ինչպէս եւ Սանանը: Երկրորդ մակարդակի մը վրայ, հաւաքականին եւ անհատականին միջեւ պայքարն է որ իր լուծումին կը յանգի: Ֆետայիները չեն յաջողի ժողովուրդին օրէնքը վերահաստատել թուրքին դէմ, բայց կը յաջողին վերականգնել խախտած օրէնքը գիւղին մէջ:

Չորրորդ՝ ամենածաւալուն մասը, նուիրուած է արձակին (էջ 169-278): Հոս կը սկսի գիրքին ամէնէն թարմ բաժինը, քանի որ հայրենի քննադատութիւնը միայն Շաւր լեւոն վրային (այդ ալ՝ Երեւանեան հրատարակութեան) ցարդ անդրադարձած էր: Առաջին ենթաբաժինը նուիրուած է *Անցորդը եւ իր ճամբանին*: Աւագեան կը նշէ, որ Ջարեանի այս յուշագրութիւնը, ի տարբերութիւն 1920ականներու այլ գործերու, նոր հեռանկարներ ցոյց կուտայ, հակառակ Հայաստանի համայնավար կարգութեան նկարագրութեան եւ քննադատութեան: Այդ գործը, իր բնորոշումով, թափառող դիպաշարերու եւ գաղափարներու իւրատեսակ շտեմարան մըն է, քանի որ յետայսու, անկէ անջատուած պատումներ ու կերպարներ երկրորդ կեանք պիտի ունենան այլ գործերու մէջ (էջ 180): Ջարեան առաջին գրողներէն է, որ մեր մէջ նիւթ դարձուցած է համայնավար կարգերը: Սակայն, ճիշդ չէ, որ՝ «միջանի գլուխներ արդէն տպագրուել էին մամուլի զանազան օրգաններում» նախքան *Հայրենիք* ամսագրի մէջ հրատարակուելը (էջ 171): Հեղինակը կը յիշէ *Ռատանը* (1920) եւ *Խորհրդային Հայաստանը* (1924): սակայն, այդ թերթերուն մէջ հրատարակուած յօդուածները՝ «Իէպի Արարատ» եւ «Ճանապարհի նոթեր», *Անցորդը...*-ի մէջ մտած չեն:

Աւագեան մեկնաբանած է այս գործի զարեանական դրոյթները իբրեւ Արեւելք եւ Արեւմուտք հակադրութիւն: Արեւելք՝ «մշակոյթ», իսկ Արեւմուտք՝ «քաղաքակրթութիւն», սակայն կը պակսի Ջարեանի փիլիսոփայական աղբիւրի՝ Օսվալտ Շպենկլերի «Արեւմուտքի անկումը»ին հետ փոխարարեութեան քննարկումը: «Մերժելով արեւմտեան աւերիչ քաղաքակրթութիւնը՝ Ջարեանը որոշ առումով չի ընդունում նաեւ Արեւելքը, որը, ըստ նրա ընկալումների, լայնատարած տափաստան է, ուր ամէն ինչ ընթանում է դէպի անշարժութիւն: Այսուհանդերձ, հենց այստեղ՝ Արեւելքում է տեսնում գրողը մշակութայինը, եւ հայութեանը կանգնեցնում մշակութային Արեւելքի ու քաղաքակրթական Արեւմուտքի միջեւ, որը պիտի կարողանայ անպայման գտնել իր սեփական արտայայտման ձեւը՝ դրսեւորելով ճիշդ, հաւատ ու զոհաբերութիւն, առաքինութիւններ, որոնցով հայ ժողովուրդը օժտուած է» (էջ 177):

Այս հակադրութեան մէջ, Աւագեան գետեղած է նաեւ Ջարեանի վերապահութիւնը այսպէս կոչուած «չինարարութեան» հանդէպ, որ խորհրդահայ վարչակարգի բնաբանն էր: Այսպէս գոհականում էր հայ իրականութիւնն ու արհամարհուած հոգեւոր լոյսը՝ միակ փրկիչ ուժը հայութեան: ... Ջարեանը ոչ թէ դէմ է կառուցողական աշխատանքին ընդհանրապէս, այլ այն կեղծ ու օտար երազին, ուր բացակայում է դարերի

մէջ ստեղծուած հայ ոգու բարձրաբերձ աշտարակի ճառագայթումի արտացոլանքը» (էջ 178-179):

«Բակունց գիւղի քահանան» պատմուածքին հակիրճ անդրադարձ մը ետք, հեղինակը իր ուշադրութիւնը սեւեռած է *Բանկօօպը* եւ *մամուլի ոսկորները* վէպին: Ան կը զուգադիպի 1930ականներու գրական մթնոլորտի «իպականացում»ին, որուն մաս կազմած են Ահարոնեանի, Համաստեղի, Օշականի, Ռէնի եւ այլոց գործերը: Այդ հոլովոյթին մէջ, գոնէ սփիւռքահայ գրականութեան պարագային, մեր կարծիքով, պէտք է յստակ զանազանել Ահարոնեան-Ռէնի՝ արեւելահայ գծի, եւ Համաստեղ-Օշական-Ջարեան՝ արեւմտահայ գծի միջեւ (Ջարեանի «արեւմտահայ»ը պայմանական է): Վերջիններուն վէպերը կը փորձեն «ազգային կեանքի մը հատուածները ժողովել եւ վերջնական ձեւ տալ անոնց», կը դառնան «վաւերաթուղթեր, որոնք նպատակ ունին փաստել ազգային գիտակցութիւնը, բազմաթիւ, հազարաւոր բաղադրիչներով որոնք համայնական գործօն կեանք մը կը ցուցաբերեն»²⁴: «*Բանկօօպը* մի նոր որակ էր բերում մեզանում դատողական վէպի տարատեսակում», ուր «նկատելի են ոչ միանշանակ տեսակէտներ ու գնահատումներ, որոնք թէեւ տարաբնոյթ խոհերի տեղիք են տալիս, սակայն ինչ-որ տեղ աւելի ճշգրիտ են ներկայացնում ծաւալուած իրադարձութիւնները, աւելի հաւաստի են դարձնում հեղինակային պատումը» (էջ 189):

Այսպէս, Ջարեան «բանկօօպ» եւ «մամուլի ոսկորներ» խորհրդանշաններուն ետին կը բացայայտէ իր մերժումը երկու եզրերուն. ան դէմ է բանկօօպին (աղքատութիւն, սարսափ, պարտադրանք, ոգիի սով), բայց դէմ է նաեւ մամուլի ոսկորներուն (անցեալ): «Ոգու ու մտքի մամոնսները հիմա են պէտք, այնինչ նրանք չկան եւ իսկական ու ազատ մարդկանցից մնացել են միայն յուշ-ոսկորներ» (էջ 190):

Աւագեան զուգադրած է Ջարեանի մերժումը Շահնուրի եւ Ջարեանցի պարագաներուն, որոնք անցեալպաշտութեան դէմ ըմբոստացած են Նահանջը առանց երգիի եւ Գիրք ճանապարհի մէջ, ճիշդ նոյն տարիներուն (էջ 195-196), թէեւ իրենց մերժումը գաղափարական տարբերակերէ կու գայ:

Ան դիտել կու տայ, որ վէպը դիպաշարային ընթացք մը չունի, թէեւ որոշ դէպքեր իրենց տրամաբանական զարգացումը կ'ունենան: Իրադարձութիւնները կը ծաւալին ո՛չ թէ գործողութիւններու, այլ իրերայաջորդ դատողութիւններու միջոցով: Ընդհանրապէս դասական վէպի կանոններէն հեռու է *Բանկօօպը*...

Հեղինակին համար, գլխաւոր հարցադրումը ստեղծագործ ոգիի ազատութեան խնդիրն է, ինչպէս նաեւ՝ «տեւական եւ անշրջելի նոյնութեան դարձը» (էջ 192-193), ինչ որ բնորոշիչ կը դառնայ խորհրդային իրականութեան: Ի՞նչ պիտի ըլլան նոր կեանքը եւ նոր մարդը, որոնք պիտի ծնին նոր վարչակարգէն: Ջարեան կը պատկերացնէ տաղտկալի նոյնութենէն փախուստը յանձին որբ Հայկին, որ կը դառնայ նոր գաղա-

փարախօսութեան գինուորը, մղուած՝ թշուառութենէն խուսափելու անհրաժեշտութեամբ: Ու հոգեւոր դատարկութեան մէջ կ'իյնայ:

Այդ դատարկութեան դէմ անազանգողը Վահան Իբերեանն է, որ Զարեանի կողմէ վերածուած է իր գաղափարներու բանքերին: Իրականութեան մէջ, Իբերեանի կերպարը ոչ թէ «մի շարք ընդհանրութեան եզրեր» ունի կամ «տրոշ հարցերում ուղղակի նրա կրկնատիպն է» (էջ 204), այլ փաստօրէն Զարեանի տարանունն է (heteronym):

Զարեան ո'չ դրամատիքութեան եւ ոչ ալ համայնավարութեան կողմնակից է, այլ՝ «իւրաքանչիւր ազգային ու քաղաքական մի կառույցի, ուր գլխաւորը անհատի (Զարեանի խօսքով՝ անձի) քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ազատութեան գործն է» (էջ 201): Ինչպէս գրած է Արշակ Զօպանեանին, «ես եւս ձեզ նման կարծում եմ որ եղածը նիւթապէս ամէն բանով պէտք է պաշտպանել, խուսափել արկածախնդրութիւններից եւ ուժ տալ «չինարարութեան»: Բայց նաեւ պէտք է փրկել հայ անհատի ազատ ոգին, թէ չէ վաղը, մանաւանդ մեծամասնական սիստեմի յաջողութեան պարագային, մենք իբրեւ ինքնուրոյն տարր, իբրեւ ազգ կը կորչենք, ինչպէս կորչում ենք Ամերիկայում: Վաղը Ռուսաստանը պիտի դառնայ աւելի կլանող քան Ամերիկան եւ ոչ մի վերացական սահման մեզ չպիտի կարողանայ պաշտպանել, եթէ ազատ ոգին, խոր ազգային գիտակցութիւնը մեռնի մեր մէջ»²⁵:

Զարեանի գործերէն մէկ քանին Հայրենիք ամսագրին մէջ հրատարակուած են ու ընդհատուած, այսինքն, տրուած է «չարունակելի» ազդարարութիւնը, բայց չեն շարունակուած: Այս է պարագան Քաղաքներ (ընդհատուած՝ Դեկտեմբեր 1930ին), Բանկօսպը... (Դեկտեմբեր 1933) եւ Երկիրներ եւ աստուածներ (Ապրիլ 1938) գործերուն:

Ըստ Աւագեանի, Բանկօսպը... անաւարտ չէ: Այն կարծիքն է յայտնուել, որ Բանկօսպը եւ մամուլի ոսկորները վէպն անաւարտ է մնացել: Այդ տեսակէտը հետեւանք է Հայրենիք ամսագրի 1933 թ. դեկտեմբերեան համարում տպագրուած վէպի վերջին հատուածի վերջում գրուած «չարունակելի» բառի առկայութեան: Նման կարծիք են յայտնել Յ. Օշականը, Վ. Մատթէոսեանը, Այդ կարծիքն են պաշտպանել նաեւ վէպի 1987 թ. Անթիլիասի վերահրատարակիչները՝ գտնելով, որ «վէպն ընդհատուած է զարգացումի աջակիսի հանգրուանի մը վրայ, որ նորանոր ճիւղաւորումներու ու խորացումներու ընդարձակ կարելիութիւններ կ'ընծայէ...» (էջ 642):

«...Վէպի աւարտուածութիւնը հիմնաւորում է այն հանգամանքով, որ Իբերեան-Զարեան հերոսի ուղին ընթացքի մէջ էր, քաղաքական ու ազգային շատ հարցեր իրենց վերջնական պատասխանը չէին ստացել կեանքի կողմից: Վէպի յետագայ ընթացքը պարզապէս պէտք է նոյնացնել հենց Զարեանի կեանքի յետագայ ընթացքին եւ երկրի պատմութեանը:

Գրողն այս վէպից յետոյ էլ շարունակել է ակտիւ ստեղծագործական կեանքը, եւ խանգարիչ որեւէ գործօն չկար, ու եթէ ցանկանար, կարող էր շարունակել, բայց չի շարունակել, քանի որ գեղարուեստական երկի մասին ունէր շատ ուրոյն մի կարծիք՝ իսկական գրական երկը, ինչպէս եւ կեանքը, աւարտ չունի» (էջ 229-230):

Հոս միախառնուած են «աւարտ»ի երկու հասկացողութիւններ, որոնցմէ մէկը կրնանք կոչել «գիպաշարային», իսկ միւսը՝ «իրացական»: Այլոց շարքին, Օշականն ու տողերս գրողը նկատի ունեցած են «շարունակելի» բառի գոյութիւնը: Հետաքրքրական է, որ 1934 Մարտին, Զարեան Համաստեղին գրած ըլլայ հետեւեալը.՝ «Այս պայմաններում չեմ տեսնում ինչպէ՞ս կարելի է շարունակել վէպս, մանաւանդ որ ոչ միայն ողերմելի վճարումներ են անում, այլ նաեւ իրենց ունեցած բաւական մեծ պարտքը կապում վերջացնում են 42 դրամով»²⁶:

Կը նշանակէ, որ *Բանկօսքը...*ի շարունակութիւնը հնարաւոր էր, եթէ դրամական խնդիրը հարթուած ըլլար: Այս մասին յաւելեալ վկայութիւն չկայ: Զարեանի առաջմ յայտնի նամականիին մէջ:

Վէպի երրորդ մասին մէջ տեղի կ'ունենայ բանաստեղծ Աւետիս Զարչարեանի կողմէ երիտասարդ Մաշա Այլքինեանի վիրաւորուիլը (Ե. Զարենցի յայտնի դէպքը օր. Մարիաննա Ալվազեանի հետ), ապա՝ սիրահարութեան մը սկիզբը Հայկի եւ Մաշայի միջեւ: Վէպը հոս կանգ կ'առնէ: Հոկտեմբեր, Նոյեմբեր ու Դեկտեմբեր 1933ին *Հայրենիքի* լոյս տեսած երրորդ մասը ցոյց կու տայ, որ Զարեան պտի շարունակէր վէպը, որ կը կասի հոն ուր անկարելի էր կիսատ ձգել: Ահա վերջին հատուածը. «Դուռը կամաց բաց է անում եւ գլուխը ներս անում: Մաշան աչքերը գոց, գլուխը բարձի վրայից կրծքի վրայ ընկած, ննջում է: Հայկը չգիտէ՝ ներս մտնի՞, թէ չէ: Ներս է մտնում, ոտքի մատների վրայ մօտենում, գրքերը աթոռի վրայ դնում եւ կամաց, աշխատելով ոչ մի աղմուկ չհանել, ետ է վերադառնում: Երբ հասնում է դրան մօտ, մի անգամ եւս ետ է դառնում, որպէսզի նրան նայի: Ու իր աչքերը հանդիպում են Մաշայի զարմացած աչքերին:

–Ներեցէք,– չփոթուած, կարմրելով ասում է Հայկը,– ներեցէք. գրքեր էի խոստացել եւ որովհետեւ կարող է որ վաղը էստեղ չլինեմ, անցնելու ժամանակ մտայ եւ... Դէ՛, հանգիստ արէք, հանգիստ արէք...

Այս վերջին խօսքերը արագ արտասանելով դուրս է վազում, սանդուխներէից շտապ շտապ վար իջնում եւ նետուած փողոց:

Հայկը իրեն գգում է երջանիկ եւ յիմար:

Երջանիկ եւ յիմար, ինչպէս տանիքների վրայ խաղացող քամին»²⁷:

Պայման չէր, անշուշտ, որ Հայկի եւ Մաշայի յարաբերութիւնը բացայտումի մը հասնէր, բայց այս վերջաւորութիւնը չի կրնար համարուիլ վէպի մը իսկական վերջը: Հոս պարզապէս կը հանդիպինք անորոշ դէպքի մը, որուն հանգուցալուծումը դեռ չէ պատահած, որ մեզի

վերջաւորութեան մը կամ անաւարտութեան մը գաղափար տալ: Զի բաւեր պնդել, թէ վէպը կեանքին պէս կամ հայ ժողովուրդի պատմութեան պէս շարունակելի է, որպէսզի արդարացուի *Բանկօօպը*...ի անաւարտութիւնը: Մէկ բան է վէպի դիպաշարին կիսատ մնալը, որ յայտնապէս նկատելի է, մինչեւ իսկ պահ մը անտեսելով «շարունակելի» ազդը, ալլ բան՝ վէպին անաւարտ մնալը, որ կը փաստուի յիշեալ ազդարարութեամբ:

Այս ուղղութեամբ, հեղինակը կը համարի, որ «յատկանշական այս վերջաբանը Զարեանը պատահական չի ստեղծել: Այն լեցուն է խոր ենթատեքստով: Այդպիսի «երջանիկ եւ յիմար» վիճակի մէջ էր յայտնուել եւ Հայաստան աշխարհը, գտել ու կորցրել շատ բան: Տանիքի վրայ քամոս նման նա էլ տարուբերուած էր սոցիալ-տնտեսական յաջողութիւններու ու ազգային-քաղաքական վայրիվերումների միջեւ, ֆիզիկական փրկութեան ու հոգեկան տուայտանքների արանքում՝ ուրախ եւ տխուր» (էջ 226 - ընդգծումը բնագրային է): Սակայն, իր փորձը՝ Հայկ-Մաշա սիրային կապի սաղմնաւորումին մէջ տեսնելու քաղաքական փոխաբերութիւն մը («Ճախկին հարուստի աղջիկ Մաշայի մէջ քիչ-քիչ համակրանք է ծնւում ոչ միայն դէպի Հայկը, այլեւ այն ամէնը, ինչը կապուած էր Հայաստանի մէջ» եւ «ի վերջոյ, Հայկի մէջ տեղի է տալիս դասակարգային մտածողութիւնը, նրա ներսում էլ սկսում է հնչել մի «անորոշ երգ»), բնագրին մեկնաբանութիւն մը կը պարտադրէ, որ թերեւս զարգանար յաջորդ էջերուն մէջ, որոնք երբեք հրապարակ չեն ելած, բայց որ իրերու ներկայ վիճակին մէջ զուտ մտամարզանք մըն է, առանց փաստական կռուաններու:

Բանկօօպը...էն ետք, կարգը կու գայ *Երկիրները եւ աստուածները* ուղեգրութեան, որ նոյնպէս անաւարտ մնացած է *Հայրենիքի* մէջ (Նոյեմբեր 1935-Ապրիլ 1938)²⁸: Տպուած երկու մասերը նուիրուած են Սպանիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու: Անոնց ընթերցումը կ'արդարացնէ Զարեանի այն դիտողութիւնը, թէ աշխարհը կը բացակայի մեր գրականութենէն եւ Աւագանի հետեւութիւնը, թէ՛ «Զարեանի արձակի մի մասը գալիս է լրացնելու այդ բացը մեզանում» (էջ 233), ի հեճուկս Օշականի այն հաստատումին թէ՛ «այս երկիրները եւ այդ աստուածները ո'չ մէկ երկրի եւ ոչ մէկ աստուծոյ կը պատկանին»²⁹: Գործին անամբողջ վիճակը (Յունաստանին նուիրուած երրորդ մասը ծրագրիէն անդին չէ անցած, ինչպէս տեսանք) թոյլ չի տար կառուցային ընդթի վերջնական հաստատումներ կատարել, բայց Սպանիա-Միացեալ Նահանգներ զոյգը կը գտնուի, կրնանք ըսել, հակադրամիասնական յարաբերութեան մէջ. Սպանիա՝ ազգային ինքնատպութիւն ու ինքնուրոյնութիւն, Միացեալ Նահանգներ՝ աշխարհի խաթարուածութիւն ու խեղում» (էջ 238): Նկատի պէտք է ունենալ, որ Սպանիոյ նուիրուած իր էջերուն, Զարեան ներայտ թէ բացայայտ բազմաթիւ ակնարկութիւններ կ'ընէ հայկական իրականութեան, եւ ահա թէ ինչու՞ ան գրած է Բենիամին Նուրիկ-

եանին, թէ՛ «Երկիրներ եւ աստուածներ»-ու «շարքում «Սպանեան» (sic) համարում եմ կարեւոր»³⁰։

Զարեանի արձակը վերլուծող գլուխը կը փակուի Նաւը լերան Վրայի նուիրումն էջերով (էջ 241-278)։ Հեղինակը ճիշդ կերպով ենթադրած է, որ վէպը գրուած է տպագրութենէն շատ աւելի կանուխ (1936ին Զարեան կը գրէ Համաստեղին, թէ «վէպը առաջանում է դանդաղ կերպով»³¹) եւ ըսած՝ թէ վերամշակուած է նախքան հրատարակութիւնը (էջ 243)։ Սակայն, կը սխալի, երբ կը հաստատէ, որ գրողը «փորձել էր այն տպագրել իտալիայում, սակայն, քաղաքական դրդապատճառներով, իշխանութիւններն արգելել էին» (նոյն տեղը), քանի որ արգելումածը իտալերէն թարգմանութիւնն էր։ Պոստընի յառաջաբանը կասկածի տեղ չի ձգել այս բոլորի մասին. «Վէպը մեծ մասամբ յղացած եւ գրուած էր այս պատերազմից առաջ եւ պիտի հրատարակուէր իտալերէն թարգմանութեամբ, եթէ վերջին վայրկեանին այն երկրի իշխանութիւնները արգելք չհանդիսանային»³²։

Ըստ Աւագեանի, վէպին շեշտուած հակահամայնավար բնույթը իր ակունքները ունի ստալինականութեան տարիներուն գրուած ըլլալու իրողութեան մէջ (էջ 243)³³։ Ընդունելով այդ միտումը, չենք կրնար անտեսել, որ նոյն հակումներով գրուած են Անցորդը... եւ Բանկօսպը... ստալինականութեան վերելքէն առաջ։ Հետեւաբար, Զարեանի կեցուածքը համայնավարութեան դէմ սկզբունքային է, թէեւ կը բխի փոխտիպայական եւ ոչ-քաղաքական մեկնակէտէ, ինչպէս ցոյց տուած է Նշանեան³⁴։ Միեւնոյն իմաստով, երբ Զարեան պնդած է Նուրիկեանին, որ կ'ակնկալէ գրական դատաստան մը, «առանց ինձ վերագրելու քաղաքական միտումներ, որ չեմ ունեցած»³⁵, կարելի չէ պնդել, որ այսուամենայնիւ, «այն նաեւ քաղաքական վէպ է, աւելի ստույգ՝ քաղաքականացուած վէպ» (էջ 268)։ Պատմական շրջարկը եւ Զարեանի դատողութիւնները վէպի ընթացքին բաւարար չեն նման բանի համար, ինչ որ համարժէք պիտի ըլլար հաստատելու, օրինակ, թէ Օշականի Մնացորդացը քաղաքական վէպ է, քանի որ ընդարձակօրէն հայ-թրքական յարաբերութիւններու շուրջ կը դառնայ։ Իր դրոյթին հետեւելով, Աւագեան շեշտած է, որ «վէպում նաւը մի տարողունակ սիմվոլ է՝ Հայաստան աշխարհի ազատութեան մարմնացումը, որն անընդհատ փրկութեան սուղոցներ է հնչեցնում՝ ուղղուած համայն հայութեանը։ Հեղինակային ասելիքն էլ շատ յստակ է՝ Հայաստանը մի նաւ է, որ ունի երազի առաջաստներ, բայց չունի դէկ» (էջ 241 - ընդգծումը բնագրային է)։ Նաւը «մարմնաւորել է հայ կեանքի օրաւոր մեծացող սնանկութիւնն ու փրկումը», ինչպէս եւ վէպի հերոս Արա Հերեանը «կեանքի ներքին իմաստի կրողն է»։ Եւ, միւս կողմէ, ըստ իրեն, «նաւը» եւ «լեռը» շրջուած իմաստներով կը ներկայանան, ի քաղաքատութիւն աստուածաշնչական բացատրութեան» (էջ 254-255)։

Այս վերջին, ուշագրաւ դիտողութիւնը յաւելեալ փաստարկումի ենթարկուած չէ։ Տեղը չէ ծանրանալու «նաւ» հասկացողութեան այլ

մեկնաբանութեան մը վրայ, որ Աւագեանին անծանօթ մնացած է, եւ ուր զայն նկատած ենք այլաբանական առարկայ մը՝ զարեանական «ոգի»-ի մարմնաւորումը³⁶։ Նման մօտեցումի համար, անհրաժեշտ է նախեւառաջ ձերբազատիլ վէպին պատմա-քաղաքական տեսանկիւնէ վերլուծելու հրապուրիչ, սակայն ըստ էութեան ամուլ գաղափարէն։ Վէպին յառաջաբանին մէջ շեշտուած այն կէտը, թէ «գեղարուեստական խօսքի մէջ երեւակայութիւնն աւելի իրական է, քան բուն իրականութիւնը» (էջ 242), ցոյց կու տայ արդէն, որ վէպը պէտք է դատուի «ոչ իրական» մօտեցումներով։ Ասիկա չի նշանակեր, որ բոլորովին անտեղի են վէպին մէջ արծարծուած ինքնուրոյն պետականութեան եւ այլեւայլ գաղափարներու վերլուծումը, բայց ան չի բաւեր իմաստային հական հարցերը բացատրելու համար։

Հեղինակը անդրադարձած է նաեւ Շաւը...ի երկու հրատարակութիւններու վիճալարոյց կէտին։ Ան ճիշդ կերպով դիտել տուած է, որ երկրորդը «բիւել էր ոչ երկրի նորովի ընթերցումից եւ ոչ էլ, ինչպէս գրուել է մեզանում, իր մտքի պսակի հրաժարումից կամ ուրացումից, այլ արտաքին պարտադրանքից, որի հիմնական իրականացնողները Գիտութիւնների Ակադեմիայի աշխատակիցներ Հր. Գրիգորեանն ու Օ. Թոփուզեանն էին» (էջ 274)։ Զայն որակելով «վիրահատական գործընթաց», ան նշած է, որ «չպէտք է անտեսել Զարեանի այդ շրջանի թէ՛ քաղաքացիական եւ թէ՛ հոգեկան կացութիւնը, նաեւ այն ներքին տառապանքները, որ իսկական ստեղծագործող մարդը չէր կարող չունենալ» (էջ 274-275)։ Սակայն, ընդունելով այս բոլորը, հակասական տպաւորութիւն կը ձգէ այն հաստատումը, որ «նախապատուութիւն տալով առաջին հրատարակութեանը, չի կարելի չնշել, որ երկրորդ տարբերակը եւս իր գոյութեան իրաւունքն ունի, որի հոգեբանական հիմնաւորումը դեռ այսօր էլ մնում է կենսական» (էջ 275)։ Այստեղ հեղինակը մնացած է երկդիմի վիճակի մէջ. ո՞րն է երկրորդ տարբերակի գոյութեան իրաւունքը։ Լեզուի ու ոճի, ինչպէս եւ կառուցուածքի փոփոխութիւնները, որոնք նկատելի են չարադրանքին մէջ (էջ 275), կրնան հեղինակային համարուիլ, սակայն ի՞նչ պէտք է ընել գրաքննուած ու աղճատուած ամբողջութեան հետ։ Կարելի՞ է զայն նկատել վաւերական, «եթէ անգամ ընդունենք, թէ այդ բանն արել էր հեղինակը» (էջ 276)։ Թէեւ մինչեւ օրս պարզուած չէ երկրորդ հրատարակութեան «ներքին» պատմութիւնը, ասիկա թոյլ չի տար անքննադատելի նկատել Զարեանը՝ գաղափարական աղճատումի հեղինակ ըլլալու պարագային, այն պատճառաբանութեամբ, թէ գոնէ այդ ճանապարհով (այլ դէպքում վէպը չէր տպագրուի) խորհրդային ընթերցողին էին հասցում վէպի շատ գաղափարներ ու արժէքներ (էջ 276)։ Վէպին կրճատումը՝ խորհրդային գրաքննութեան տակ, հանդուրժելի կրնար նկատուիլ, բայց գաղափարական աղճատումը՝ բարոյապէս դատապարտելի։

Մեր կարծիքով, պէտք է հետեւիլ Զարեանի կամքին, ինչպէս գրուած է յետմահու տպուած Նաւատումարին մէջ՝ («Ես անշուշտ, պիտի նկարագրեմ մանրամասնօրէն անց ու դարձերը, բայց սրանով ուզում եմ իմանան, որ իմ գրած վէպը այն է, ինչ որ տպուած է արտասահմանում [չատ աննշան փոփոխութիւններով] եւ իմ մահից յետոյ, երբ արտատպեն, թող միանգամայն անտեսեն երկրորդ հրատարակութիւնը»)՝³⁷։

Արձակի վերլուծումէն դուրս մնացած է «Վղզին եւ մի մարդ» ուշագրաւ վիպակը, Զարեանի վերջին ծաւալուն գործը այդ սեռէն, որ Հայրենիքի մէջ լոյս տեսած է 1955ին եւ առիթ դարձած՝ Աւագեանի կողմէ թիւրիմացական մեկնաբանութեան մը։ «խօսելով «Վղզին եւ մի մարդ» վիպակի մասին, Զարեանն այն համարել է մի տեսակ համադրութիւն իր բոլոր մտածումներէ՝ բարձր մտածումներ կեանքի մասին» (էջ 287 - ընդգծումը բնագրային է)։ Մէջբերումները առնուած են Համաստեղին 1936ին գրած նամակէ մը, որ շուրջ քսան տարիով կանխած է վիպակը. վերջինս հիմք ունի Զարեանի կեցութիւնը խաղաղական իսկիա կղզիին մէջ։ Այս կէտը յայտնի է Աւագեանին (էջ 46), սակայն չէ բաւած սխալէն խուսափելու համար։

«Բազմիմաստ խօսքի ոլորտներում» կարճ գլուխը (էջ 279-285) նուիրուած է Զարեանի ոճի վերլուծումին։ Շատ հպանցիկ է քննարկումը, որ նշած է «անհնարին»ի օգտագործումով գեղարուեստական պատկերի ստեղծումը, վերլուծական եւ համադրական գրութեան յատկանիշը, երգիծանքի կիրառումը, փոխաբերութեան ու խորհրդանշիչ գործածութիւնը։ Նաեւ՝ կարգ մը թերութիւններ (արհեստական բառեր ու բառաբարդումներ, ինքնահնար քերականական ու լեզուական օրէնքներ)։ Ճիշդ հաստատուած է, որ ճշմամարտութիւնն այն է, որ Զարեանին հնարաւոր չէ զգացմունքով հասկանալ։ Նրան կարելի է հասու լինել միմիայն մըտքով» (էջ 280)։

Վերջաբանին մէջ, առանձին ընդգծումի արժանի է հետեւեալ միտքը, որ թէեւ նոր չէ իր յղացումով, սակայն Զարեանի գործին այժմեականութիւնը ցոյց կու տայ եւ անոր քննութեան անընդհատ վերադառնալու կարեւորութիւնը։- «Մերձակայ ողբերգութիւնների ու մահուան եւ հեռաւոր կեանքի խառնարաններում էլ ծնունդ են առնում գրականութիւնը, որն իր մէջ խտացնում է ինչպէս միայնակ մարդու ողբերգութիւնն այս աշխարհում, այնպէս էլ մի ողջ սերնդի կեանքի պատմութիւնը, մարդ արարածին քաղաքական, գաղափարական ու մանաւանդ ազգային ստրկութիւնից տանում կատարելութեան աշխարհները... Զարեանի գրականութիւնը, լինելով իր դարաշրջանի քաղաքական ու հասարակական իրադարձութիւնների ճշմարտացի համապատկերը, էպպէս ազդելով հայ քաղաքական ու ազգային մտածողութեան վրայ, միեւնոյն ժամանակ խիստ արդիական է նաեւ մեր ապրած ժամանակների տեսանկիւնից, քանի որ գրեթէ այն ամէնը, ինչի մասին խորհում է նա իր գործերում,

հայ իրականութեան համար միայն անցած էտապ չէ, մանաւանդ՝ ան- դառնալի մի բան... » (էջ 286, 288)։

Մատենագիտութիւնը կը կաղայ որոշ վրիպակներով եւ բացթող- դումներով, իսկ արխիւային նիւթերու սպառիչ գործածութիւնը՝ լատ- կապէս կենսագրական տուեալներու պարագային, կրնար շատ աւելի տա- րողունակ արդիւնքներու տեղ բանալ։ Նկատելի է, որ Աւագեան օտարա- լեզու մատենագիտութեան եւ արխիւային նիւթեր չէ գործածած։

Իր վիճելի կողմերով հանդերձ, մենագրութիւնը օգտակար ներա- ծութիւն մըն է Զարեանի աշխարհին եւ ցանկալի է, որ սկիզբը դառնայ Հայաստանի մէջ իր կեանքին ու գործին լուրջ ուսումնասիրութեան։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԻՍԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Ծանկագրումի սկզբնական փորձի մը համար, տես Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի շուրջ նիւթերու մատենագիտութիւն», Հասկ Հայագիտական Տարե- գիրք, հտ. Է.-Ը., 275-281։
- ² Անդրանիկ Մառուկեան, «Անցորդը եւ իր ճամբան», Թառաջ, 27 Հոկտեմբեր 1983, էջ 2։
- ³ Այդ ճշգրտման շատերը արդեն կատարած էինք 1990-1997ին յոյս տեսած մեր բազմաթիւ յօդուածներով եւ հրապարակումներով, որոնց արդիւնքը մասամբ ի մի բերուած է Կոստան Զարեանի շուրջ (Անթիլիաս, 1998) աշխատութեան մէջ։ Աւագեան իշխաններէն միայն երեքը գործածած է, առաւել՝ Զարեանի ծննդեան վկայականին մեր հրապարակումը, զոր Երեւանի Շրջան թերթը արտատպած էր Թառաջ-Միտք եւ Արուեստէն առանց աղբիւրի թէ հեղինակի լիջատակութեան։
- ⁴ Կոստան Զարեան, «Տեղի, ժամանակի եւ գրողի մասին», Մովսէսեան Գրադանու- թիւն, 6, 1970, էջ 106։
- ⁵ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան՝ Կէս գիշերէն մինչեւ արշալոյս», Թառաջ- Միտք եւ Արուեստ, Դեկտեմբեր 1990, էջ 2։
- ⁶ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի կեանքի ճամբաները», Թառաջ-Միտք եւ Ար- ւեստ, Փետրուար 1990, էջ 3։
- ⁷ Ոստան, թիւ 10 (16), 16 Մարտ 1920, էջ 401 (եւ ո՛չ թէ 40, որ հաւանաբար գրա- շարական սխալ է)։
- ⁸ Վ. Մատթէոսեան, «Յակոբ Օշականէն երկու նամակ Կոստան Զարեանին», Հասկ Հա- յագիտական Տարեգիրք, հտ. Է.-Ը., 1995-96, էջ 273։ Հոս սխալմամբ խմբագրա- կան ծանօթութիւնը լղած ենք էջ 401ին։
- ⁹ Վ. Մատթէոսեան, «Քաբէլոնի աշտարակի առասպելը», Թառաջ-Միտք եւ Արուեստ, Փետրուար 1997։
- ¹⁰ Համաստեղ, Երկեր, հատոր Ա., Պէյրութ, 1996, էջ ԺԶ։
- ¹¹ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», Բանբեր Երեւա- նի Համալսարանի, 2, 1996, էջ 150։
- ¹² Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի վերլայտնութիւնը (յետադարձ ակնարկ անգ- լերէն թարգմանութեանց վրայ)», Բազմալէզ, 1-2, 1991, էջ 278-279։
- ¹³ Վ. Մատթէոսեան, «Աթմական հարցականներ (Կ. Զարեանի նամակները Համաս- տեղին)», Թառաջ-Միտք եւ Արուեստ, Նոյեմբեր 1992, էջ 1։
- ¹⁴ Չենք կրցած ճշդել սկզբնաղբիւրը, որ բազմած է Հայկական Մովսէսեան Հանրա- գիտարանի եւ Գրական Տեղեկատուի մէջ, սակայն Քոլումպիա համալսարանի

- դասախօսներու հասցեագիրքերու եւ անձնական թղթածրարներու մեր պրպտու-
մը Զարեանի ոչ մէկ հետք բացայայտած է:
- ¹⁵ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի կեանքի ճամբաները...», էջ 3:
- ¹⁶ Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Կոստան Զարեանի ֆոնտ, թիւ 100:
- ¹⁷ Վ. Մատթէոսեան, «Դեգերուամներ նաւուն շուրջ», *Կայք*, 3, 1993, էջ 93-94:
- ¹⁸ Ծառուկեան, էջ 2. Մարկ Նշանեան, «Կոստան Զարեան, անկարելի թատրոնը», *Բազմալէզ, բացառիկ*, 1994, էջ 178:
- ¹⁹ Տես, օրինակ՝ Գր. Պըրտեան, *Կրակէ շրջանակը Դ. Վարուժանի շուրջ*, Անթիլիաս, 1988:
- ²⁰ Հմմտ. Մարկ. Նշանեան, «Եղեռնի լուսթիւնը Կ. Զարեանի արձակին մէջ», *Բազմալէզ*, 1-4, 1995: Ակնարկելով Մ. Նշանեանի այլ յօդուածի մը («Կոստան Զարեան եւ Օսմար Շփենկլը», *Կայք տարեգիրք*, հ. 1, 1989), հեղինակը կ'ըսէ, թէ «Զարեանին մեղադրել են «հայ եղեռնը լուսթեան մատնելու» ու հայկական խնդրի անտեսման համար» (էջ 150): Թիւրիմացութիւն մըն է, քանի որ այդ յօդուածի միակ ակնարկութիւնը եղեռնին հետեւեալն է. «Տարագրութեան փորձառութեամբ՝ արուեստագէտը կը վկայէ վերջաւորութեան մասին: Կը տեսնուի, թէ ինչպէ՞ս Պոլիսէն փախչելով, Պոլիսը յաղթելով, եղեռնը լուսթեան մատնելով, Զարեան նոր յարաբերութիւն մը կը ստեղծէ վերջաւորութեան հետ: Այս է թեւեւ ամէնէն հոյակապը, պիտի ըսէ՞ի՝ ամէնէն ապշեցուցիչը, իր գործին եւ իր փորձառութեան մէջ» (էջ 85): Հոս մեղադրանքի հետքը չկայ, մանաւանդ՝ քաղաքական մեղադրանքի:
- ²¹ Կոստան Զարեան, «Նաւատումար», *Չուարթնոց*, 2, 1929, էջ 45:
- ²² Գլուխներու ընթացանները, «որոնք առանձնանում են խորհրդապաշտական ընդհանրացումներով եւ արտայայտուած գաղափարների խորքային դրսեւորումներով» (էջ 149), աւելի կարեւոր պաշտօն ունին՝ հեղինակային ցուցմունքներ տալ, բեմադրական նկատառումներով:
- ²³ Թէեւ ոչ բոլորովին՝ Հոս պէտք է նկատի ունենալ հետեւեալ հատուածները, միակ բացայայտ պահերը քիւրտի ու Սանայի յարաբերութեան մէջ, որոնց մեկնաբանութիւնը խնդրական է. -
- (Քիւրտը)
Ով, լէ, լէ, անուշ սիրական,
լինէի լուսնու ճառագայթ
եւ կրօքիդ պարտէզում դողդող
թաղուէի մահով յաւիտեան,-
ով, լէ, լէ, անուշ սիրական:
- (Սանա)
Նայում է դազել աչքերով
Սիրածի երազկուն երեսին
Ու սեղմում մարջանը վզի,
Կոտրտում մատերը նրբին,
Հառաչում հառաչանք մի խոր:
- (Սանա)
Սիրական, դուրս նայիր, մի տես,
չը լինի՞ թէ քո ձին մատդաշ
ամբակով վարդերին գարնէ
եւ դեղին արիւնով աշնան
պարտէզի ծառուղին ներկէ:
- (Կոստան Զարեան, *Տատարգոմի հարար*, Պէլլութ, 1982, էջ 60-61): Ի՞նչ կը նշանակէ «սիրական» բառի օգտագործումը քիւրտի ու Սանայի կողմէ: Իսկ «սիրած» բառը: Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել, որ կալ գոտ Ֆիզիքական լանձնում սեռ,

- առանց սիրոյ, ինչպէս կը մականբերուի Աւագեանի բացատրութենէն. Վանան այլ-
 լեւս սպասում է ոչ թէ միակին, այլ պարզապէս առաջինին՝ ով էլ նա լինի. Նոյն
 յաջողութեամբ նա կարող էր անտառում հանդիպել հայ տղամարդու կը փոխ-
 ւէ՞ր որեւէ բան» (էջ 159):
- ²⁴ Timothy Brennan, "The National Longing for Form", in Homi Bhabha (ed.), *Nation and Narration*, New York-London, 1990, էջ 63. Հմտ.՝ H. Aram Veesser, "International Nationalism. Living Lack, Muzzled Cohort: Most at Home When Farthest Abroad", *Armenian Forum*, No 1, 1998, էջ 45:
- ²⁵ ԳԱԹ, Արշակ Զօպանեանի ֆոնտ, Ա. բաժին, թիւ 2158:
- ²⁶ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», էջ 149:
- ²⁷ Կ. Զարեան, *Բանկօսպըր եւ մամուլի ուղորները*, Անթիլիաս, 1987, էջ 641:
- ²⁸ Աւագեան կը գրէ «1935 թ. Հոկտեմբերից մինչեւ 1938 թ. Ապրիլը» (էջ 231), ինչ որ սխալ է:
- ²⁹ Յակոբ Օշական, *Հայ գրականութիւն*, Երուսաղէմ, 1957, էջ 615:
- ³⁰ Վ. Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան նամականի», *Բա-
 քին*, 3, 1997, էջ 122:
- ³¹ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեանի նամակները Համաստեղին», էջ 150:
- ³² Կոստան Զարեան, *Նաւը լերան վրայ*, Պոստըն, 1943, էջ 9:
- ³³ Իրեն անյայտ մնացած է Զարեանի հետեւեալ յայտարարութիւնը Համբարձում Քեջիկեանին. «... Տպաւորութիւններու հասունացումը ժամանակ կ'առնէ. ը-
 սաւ... Ասկէ զատ, չարժաուիթի պէտք ունէի. 1936-37 ղէպքերը, երբ Խանջեան,
 Զարենց, Բակունց եւ շատ ուրիշներ ետեւ ետեւի կ'անհետանային զիս յուսահա-
 տութեան մէջ թաղեցին: Նորէն տեսայ մեր վէրքի լայնաբաց ճեղքը. ...Արտվեանի
 վէրքը... բախ: ...Արտաքին ազդակներու պատճառած վէրքը եւ մենք մեզի պատճա-
 ռած վէրքը... ըսաւ» (Hampartoum Kelikian, "The Wound Remains the Wound":
 Armenian Writers of Our Time", *Ararat*, Fall 1973, էջ 7):
- ³⁴ Նշանեան, *Կոստան Զարեան...*, էջ 82-89:
- ³⁵ Մատթէոսեան, «Կոստան Զարեան եւ Բենիամին Նուրիկեան...», էջ 123:
- ³⁶ Մատթէոսեան, «Դեզերումներ...», էջ 88-91:
- ³⁷ Կոստան Զարեան, «Նաւատումը», *Հարութիւն*, 15 Փետրուար 1992, էջ 7. Հետեւա-
 բար, ընդունելի չէ այն պնդումը, թէ «իրաւունք չունենք հաշուի չառնելու հե-
 ղինակալին սրբազրումները» (Ժենիա Քալանթարեան, Պատմութեան զեղար-
 ւեստական արձագանգը, Պայքար, Մայիս-Յունիս 1996, էջ 62), մանաւանդ որ
 պէտք է յատակօրէն պարզել այդ «հեղինակալին սրբազրումները» ուն բուն ընդլթը: